
Maja
ŠTAMBUK
i suradnici

ZAKLJUČCI I PREPORUKE

Oskudno znanje o načinu i uvjetima života Roma

Prethodno je važno naglasiti, odnosno ponoviti, sljedeće: *Rome valja dobro upoznati da bi im se pomoglo. Stoga svako istraživanje i svaka akcija na poboljšanju kvalitete njihova života mora voditi računa o mnogo širem spektru uvida u sveukupni društveni, gospodarski i kulturni aspekt obilja problema i nepoznanica njihova položaja uopće, a osobito u hrvatskom društvu.* Unatoč činjenici da je provedeno nekoliko (društvenih) istraživanja, još smo daleko od dobra poznavanja romske populacije.¹

Koje su neposredne posljedice manjka dobra uvida?

- Lako se može dogoditi da aktivnosti što ih potiče država (i civilne udruge koje se bave identificiranjem i rješavanjem problema koji tište i Rome) te zajedničke aktivnosti s (brojnim) romskim udrugama ne uspiju ili ne uspiju u očekivanom opsegu jer nisu prikladno pripremljene.
- Nije nemoguće ni da pojedine aktivnosti, poduzete u najboljoj vjeri, naprave više štete nego koristi upravo zato što su previdjele, još prilikom priprema, očekivane, ali i neočekivane, posljedice.

Osim dobra poznavanja prilika, važno se s populacijom o kojoj je riječ zajednički i od početka dogovarati o svakom razvojnom koraku. Naime, mnoga istraživanja i analize razvojnih projekata u manjim društvima ili zajednicama (poput ruralnih) pokazala su da je napredak bio najuspješniji ondje gdje je *od samoga početka bilo uključeno domaće stanovništvo, koje je dugoročno znalo što može očekivati od pojedinih aktivnosti ili projekata te kakva je i kolika njegova uloga u tome.*

Identifikacija

1. Istraživanje Roma u Hrvatskoj otežava činjenica što se znatan dio pripadnika ove etničke manjine prilikom popisa stanovništva izjašnjava kao neromsko stanovništvo, pa je tako 2001. godine njihov službeni broj izno-

sio 9463 stanovnika. Prema popisnim podacima proizlazi da nešto više od 50% Roma živi u tek dvije županije (Međimurskoj i Gradu Zagrebu), dok je u devet županija njihov broj gotovo zanemariv. Od svih etničkih i nacionalnih skupina u Hrvatskoj upravo Romi imaju najveći porast pripadnika od 1991. do 2001. "Popisnoj situaciji" dobrim dijelom prilagođen je i uzorak u ovom istraživanju.

2. Među narodima u Europi Romi su jedan od najnomadskijih naroda. Međutim, primjećuje se njihova sve veća vezanost uz prostor, pa su oni danas mnogo manje nomadi nego što su to donedavno bili. Svoju društvenu organizaciju temelje oduvijek na obitelji i time se bitno razlikuju od drugih lutajućih skupina. Danas ih je više prostorno stabiliziranih nego onih bez adrese. Proces sedentarizacije Roma na djelu je i u Hrvatskoj. Romi nisu jedinstvena skupina. Razlikuju se po mnogim obilježjima. Nažalost, istraživanja hrvatskih Roma u tom smislu nije bilo, pa o razlikama među njima možemo tek nagađati. Sve više ih stalno živi u naseljima i kućama (barakama, daščarama) ili stanovima.
3. Često se o Romima misli da njihova "nomadska" sastavnica identiteta olakšava seljenje, pa i onda kad za to nema osobita razloga. Međutim, rezultati ovog istraživanja pokazuju da se oni itekako vezuju uz prostor, da njihove eventualne prostorne aspiracije ne sežu daleko od postojeće lokacije. Taj nalaz neprijeporno kazuje da je (iz različitih razloga) preseljenje Roma vrlo traumatično iskustvo i da bi valjalo koliko god je to moguće spriječiti u začetku nastanak novih divljih "romskih naselja".
4. Tradicionalni sociokulturni identitet Roma blijedi, pa se Romi u najvećoj mjeri socijalno predstavljaju negativnim obilježjima: siromaštvom i ugroženošću. U društvu koje se oslanja na multikulturalnost i ohrabivanje ravnopravnoga *Drugog*, manjak i oskudica ne mogu dugoročno biti temelj identitetske razlike na kojoj počiva subjektivitet skupine. *Za oblikovanje prepoznatljivoga sociokulturnog profila Roma, kao i za revitalizaciju njihova socijalnog identiteta, ima mnogo više izgleda ako uporište vlastite legitimacije oslone na još uvijek žive sastavnice kulturne baštine.*
5. Tranzicijsko razdoblje nije pogodovalo romskoj populaciji. Jasno je da Romi nisu imali koristi od privatizacije ni od vlasničke restitucije. Isto tako, fiskalni problemi postsocijalističkih država smanjili su javna sredstva za gradnju ili održavanje socijalnih stanova, a znano je da dio Roma živi u socijalnim stanovima. Politička trans-

formacija u postsocijalističkim zemljama rezultirala je povećanom diskriminacijom i nasiljem prema Romima. Politička je liberalizacija stvorila šanse za slobodno izražavanje etničkog i kulturnog identiteta te za sudjelovanje u društvu. Međutim, pojavili su se novi izazovi i poteškoće, jer su na političku scenu izbile i ekstremističke skupine, čime su otvoreni novi kanali za izražavanje nesnošljivosti prema Romima. Nadalje, Romi su se suočili s ograničavanjem pristupa socijalnim uslugama, zbog općega rasta potražnje za njima i stezanja budžeta.

6. Unatoč činjenici da je riječ o marginalnoj skupini koja se u mnogim dimenzijama (ekonomska, politička, socijalna) opasno približava granici socijalne isključivosti, većina ispitanika (84,7%) iz osobnog iskustva odgovara da se kao pripadnik romske manjine u društvu osjeća poštovanim.

Struktura zajednice

7. Premda nema sumnje da su Romi specifična društvena skupina, po mnogim obilježjima i načinu života prepoznatljiva u društvu, ipak valja imati na umu da nije riječ o homogenoj sociokulturnoj grupaciji, nego da unutar romske populacije dolazi do mnogovrsnih raslojavanja. Ovo istraživanje pokazalo je da se ta raslojavanja zbivaju i u kulturnoj sferi, oblikujući tako podskupine s posebnim identitetima, načinom života i vrijednostima. Katkada one nisu sasvim jasno definirane, naprotiv, ostaju natkriljene nezaobilaznim kulturnim specifičnostima što romska društva oblikuju i razlikuju spram drugih društava.
8. *Izostanak* istaknute autohtone socijalne, kulturne elite koja bi posredovala u odnosima između "globalnoga" društva i njihova maloga, manjinskoga sloja čini težim svaki oblik suradnje u rješavanju svakovrsnih problema manjinskoga naroda. Postojanje posrednika koji pripadaju jednoj i drugoj strani olakšalo bi komunikaciju između romske lokalne zajednice i države, odnosno njezinih institucija.
9. Romska je populacija mlada. Tomu su najmanje dva razloga: rađa se veći broj djece i životna dob romskoga stanovništva kraća je od dobi okolne populacije. Podatci o velikom broju mladih, nešto manje onih u aktivnoj dobi i gotovo odsutnost starijih od 60 godina u istraživanim kućanstvima jasno pokazuje opću vrlo složenu sliku romske populacije.
10. Modernizacijski procesi u okolnom većinskom društvu (valja naglasiti industrijalizaciju i važnost obrazo-

vanja) stvaraju sve veće razlike na socioprofesionalnoj razini između Roma i većinskoga naroda. Slab interes za njihove tradicionalne usluge i proizvode, a oni sami nisu se na vrijeme i uspješno “prekvalificirali”. Dakle, tradicionalni obrti postupno izumiru. Ostaje snažni utjecaj tradicije na svim društvenim područjima života, pa neprilagodba na novo vrijeme dodatno društveno, kulturno i gospodarski ugrožava romske skupine.

11. S obzirom na nisku razinu školske naobrazbe i nisku stručnu kompetenciju romskoga stanovništva, unutar ove populacije nezaposlenost je visoka, ali je i velika raširenost sporadičnih, povremenih, sezonskih aktivnosti koje donose neki prihod.
12. Nizak stupanj naobrazbe nije kod samih Roma prepoznat kao uzrok ili ključ rješenja njihovih problema. Na vrijednosnoj ljestvici “završena škola” nalazi se pri samome dnu, a siromaštvo se prihvaća kao obilježje skupine i upisuje se u identitetsku kartu, gurajući u pozadinu tipična kulturna obilježja Roma kao što su folklor, običaji, jezik, obrti i sl. Romsko siromaštvo nerijetko je po svom karakteru dubinsko i permanentno.
13. Višedimenzionalni su korijeni romskoga siromaštva i heterogenost romske populacije. Različiti uzroci romske deprivacije utječu jedni na druge u začaranom krugu siromaštva i socijalne isključenosti. Romsko siromaštvo jest dijelom povezano s niskim obrazovanjem, ograničenim mogućnostima radne participacije i velikim obiteljima, ali je povezano i s manjinskim statusom, odnosno s brojnim dimenzijama *socijalne isključenosti*. Razina siromaštva nerijetko je povezana s marginalizacijom romskih naselja (problem prostorne segregacije). Romi koji žive u udaljenim i segregiranim zajednicama imaju znatno manje izgleda sudjelovati u formalnoj ekonomiji ili služiti se socijalnim uslugama (obrazovnim, zdravstvenim). *Geografska i socijalna isključenost* važni su korelati romskoga siromaštva.

Ekonomska osnova

14. Glavni izvor prihoda u romskim naseljima jest socijalna pomoć, dakle, nikakva “profitna” djelatnost, nego – nije netočno reći – ne/djelatnost. Na drugom je mjestu povremeni sezonski rad. On je ograničen na pojedina godišnja razdoblja. S obzirom na slabu naobrazbu i nisku profesionalnu kompetenciju romskoga stanovništva, posrijedi su slabo plaćeni poslovi. *Lokacije naseljene Romima* prije svega su i gotovo isključivo *okvir života*, jer naselje najčešće nije – ili je to u zanemarivom

broju slučajeva – prostor rada. Ondje se živi, ali se ne radi, i utoliko su “romska naselja” “zakinuta” za jedan oblik društvenosti.

15. Uviđanje ovog obilježja – *lokacija naseljenih Romima* – može poslužiti za usmjeravanje aktivnosti poboljšanja uvjeta stanovanja prema instalaciji prikladnih djelatnosti unutar lokaliteta ili na rubu lokaliteta, osobito onih s većim brojem stalnih stanovnika. Naime, odsutnost svake mogućnosti zaposlenja/rada u naselju ili u blizini tjera pogotovo one obrazovanije i poduzetnije da se upute drugamo u potrazi za poslom, što također smanjuje sposobnost zajednice da oblikuje složeniju naseljsku socijalnu strukturu, potrebnu da bi se dinamizirao život lokalne zajednice i stvarala nadobitelska razina solidarnosti i zajedništva. U romskim naseljima nedostaju uloge koje se temelje na “položaju u zanimanju” ili nekoj posebnoj funkciji.

Obitelj

16. Romska obitelj održala je većinu svojih tradicionalnih funkcija (među njima i odgojne i obrazovne) i tako očuvala visok stupanj autonomije, samostalnosti, čak i ekonomske samostalnosti, uza svu visoku uključenost osobito u sustave socijalne skrbi. Dakle, i kad se siromaštvo pojavljuje kao jedan od nosivih sociokulturnih elemenata romskoga (samo)identiteta, obitelj uspijeva očuvati svoj tradicionalni značaj. Ili možda upravo zato. *Čini se da je kod Roma na djelu svojevrsna prilagodba gospodarskih aktivnosti i izvora prihoda do granice koja ne narušava postojeći obiteljski sustav.* Odabiru se aktivnosti u koje će se uključiti što više članova obitelji, od najmlađih do najstarijih, kao i žene.
17. Romi vole živjeti u velikim obiteljima s mnogo djece. Vole se družiti, pa veliku važnost pridaju upravo obiteljskim svečanostima. Kuća je (kod sedentarnih Roma) *jedina* točka stabilnosti, mjesto na kojem se obitelj sastaje. Poželjno je da i neposredna socijalna sredina, vanjski prostor, pripada rođacima.
18. Proces smanjivanja obitelji do razine bračnoga para s neudanom ili neoženjenom djecom već se “uselio” u romsku sredinu. Gotovo 53% ispitanih kućanstava upravo su takve obitelji. Samačka su kućanstva rijetkost među romskim stanovništvom.
19. Na vrhu ljestvice nalaze se obiteljske vrijednosti, osobne vrednote i slobode (zdravlje, djeca, poštenje, sloboda, prijateljstvo, ljubav, brak), zatim dolaze radno-materijalističke vrijednosti (rad i novac), dok su na dnu

ljestvice tradicionalne i političke vrijednosti (politika, nacija, vjera). Iz predstavljene hijerarhije vrednota može se zaključiti kako život u siromaštvu nije način života koji Romi preferiraju. Rad također zauzima visoko mjesto na vrijednosnoj ljestvici, kao sredstvo ostvarenja mnogih drugih vrednota. Dakle, vrijednosni sustav Roma nije bitno drugačiji od vrijednosnoga sustava društva kao cjeline. Međutim, pitanje je koliko su Romi kadri ostvariti vrijednosti koje deklarativno podržavaju.

20. Višegeneracijske obiteljske mreže znače sredstvo preživljavanja, jer osiguravaju redovito pritjecanje finansijskih sredstava (dječji doplati, obiteljske naknade, mirovine, naknade za nezaposlene). Te obiteljske mreže služe i kao informacijske mreže o tržištu rada, mogućnostima zarade, dobitcima i gubicima napuštanja lokalne sredine i sl.
21. Rani brakovi karakteristični su za romsku etničku skupinu. Sami po sebi, ne moraju voditi siromaštvu. Više su indikator slabih obrazovnih aspiracija, ranog ispadanja iz obrazovnoga sustava, što je povezano s niskim kvalifikacijama i slabo razvijenim radnim vještinama.

Naobrazba

22. Pitanje svih pitanja romskoga stanovništva jest naobrazba. I dva vrlo konkretna potpitanja: zašto Romi toliko izbjegavaju školu (kad su i sami svjesni da je bilo kakav socijalni i gospodarski pomak nabolje gotovo nemoguć bez naobrazbe) i zašto država nije kadra provesti svoj Zakon o obveznom osnovnom školovanju kad je riječ o Romima. Brojna romska obitelj tako ostaje bez kvalitetnijega priključka u gospodarski život zemlje. Broj potencijalno aktivnih je velik, mnogo je u aktivnoj romskoj populaciji mladih ljudi, koji ostaju tek marginalno iskorišteni.
23. Predodžba o poželjnom životu suprotnost je stambenoj praksi i krajobrazu što ih nudi romsko naselje. Pokazalo se da su takve aspiracije vrlo često povezane s većim stupnjem obrazovanja. Stoga je podizanje stupnja naobrazbe imperativ i jedino jamstvo modernizacije romske zajednice. Napuštanje nekih tradicionalnih obrazaca ponašanja nužno je, jer se njima toleriraju navike koje ugrožavaju zdravlje i dobrobit pojedinca, obitelji, ali i cijele zajednice. *Stoga je teško očekivati da se bez promjena unutar romskoga kulturnog koda može postići poboljšanje životnoga standarda.*

24. *Odgoj i obrazovanje nije kod većine roditelja prepoznato kao izrazito važna potreba ni stvaran problem. A posebno ne kao promocijska uloga u socijalnom i gospodarskom smislu, što bi moglo imati presudnu ulogu u procesima integracije u društvo.*
25. *Konceptualizacija ustroja sustava odgoja i obrazovanja za Rome treba prihvatiti zahtjeve okružja (u okviru redovitoga školskog sustava) i Roma, i to prema stvaranju nove integrativne škole, a ne mehaničke rekonstrukcije postojeće. *Pojava dvostrukoga marginaliziranja romske djece u školi i sredini te neznatni rezultati često dovode do zamora i kod učitelja i kod djece. Školovanje romske djece imanentno je društveno pitanje.**
26. *Najčešći izvori informiranja jesu Hrvatska televizija i obitelj/prijateljski krug.*

Naselje

27. *Analizom romskih naselja teško je otkriti elemente nužne za njihovu vjerodostojnu i praktično uporabljivu tipologiju. Ipak valja upozoriti na sljedeća obilježja: prvo je *položajno*. Ono nam dopušta razlikovati gdje su romske tvorbe smještene: u gradu, na selu ili na seoskom području. Drugo je obilježje *stupanj odvojenosti*. Jasno se razlikuju romske naseobine kao dijelovi postojećih naselja i romske naseobine kao samostojeće tvorevine. Treće je obilježje *genetičko*. Po njemu razlikujemo nastambe prvotno izgrađene za druge svrhe i nastambe podignute za obiteljsko stanovanje.*
28. *Predodžba o poželjnom naselju oslanja se na *čistoću i srodne ekologijske pridjeve i na ne/romsku razliku*, točnije, na sličnost romskoga naselja s drugim, ne/romskim, naseljima. Uporaba riječi: romska i ne/romska naselja označuju razlike između naselja komunalno i gospodarski "normalnih" i naselja komunalno i gospodarski supstandardnih, koje se u istraživanju operativno kvalificiraju romskima. Aspiracijsko posezanje anketiranih za "neromskim" naseljima, dakle, upućuje na želju anketiranih za opremljenijim i nezapuštenim naseljem. To je želja za naseljem-koje-je-kao-svako-drugo. Ono time ne prestaje biti romsko, ako mislimo na odrednice romskog identiteta.*
29. *Sustavnom aktivnošću valja nastojati *aktivirati Rome* i motivirati ih da se zajednički napravi što više. Poslovična nebriga za naseljski okoliš posve je očita. Utjecajni čimbenik na fizionomiju romskih naseobina ima korijen u činjenici da su romski graditelji većinski "divlji" graditelji. Stoga je nužna njihova transformacija*

u zajednicu kojoj neće biti svejedno kako i gdje živi i stanuje.

30. Smatramo zanimljivim upozoriti državne aktere razvoja da je nešto više od polovice broja anketiranih istaknulo želju za životom u naselju gdje romske zajednice *nema*, barem ne kao mjerodavna čimbenika u upravljanju i usmjeravanju razvitka naselja. Doduše, na drugoj strani, nešto manje od polovice broja anketirane skupine poželjnost naselja *izravno veže s prisutnošću romske zajednice* u takvu naselju. Ovaj se podatak može pročitati kao znak da se u romskoj populaciji pojavljuje podskupina koja akumulaciju životnih i društvenih uspjeha veže i sa slabljenjem "primarnih" veza s ostalim članovima romske skupine. Odabir neromskoga naselja kao poželjnoga povezan je nesumnjivo s orijentacijom na socijalni uspjeh. I ovo upućuje na činjenicu da romska skupina *nije homogena* u odnosu na središnje razvojno pitanje skupine: kako prekoračiti sjenu ruba i postati uspješnom skupinom, a pritom ne potisnuti tradicijske odrednice romskoga identiteta?
31. Izrazit utjecaj na život zajednice razdijeljen je u trokutu: *stanovnici naselja - romske udruge - gradsko/općinsko poglavarstvo*. Civilne udruge, političke stranke, stručnjaci, vlada i ostalo, po mišljenju ispitanika, posve rubno utječu na stanje u romskom naselju. Međutim, odgovor na pitanje o tome što sama naseobinska zajednica može učiniti svodi se tek na *rubne poslove*, kakvi su odvoz smeća, čišćenje, uređivanje i slični. Na drugom je mjestu po broju anketiranih odgovor da zajednica ne može učiniti ništa.
32. Sadašnji je stambeni fond nedostatan, a vrlo je nizak i prostorni standard; manjka stambene površine, a i sobnost je nedostatna. Sami stanovi vrlo su loše opremljeni, evidentan je nedostatak osnovnih komunalnih priključaka (el. struja, tekuća voda), ali i namjenskih prostorija (kupaonica, WC). Stambeni objekti vrlo često imaju zemljani pod; zidovima, ako su i građeni od čvrsta materijala, manjka izolacija. Sve u svemu, uvjeti stanovanja toliko su loši da su vrlo često znatno ispod razine ljudskoga dostojanstva.
33. Subjektivna procjena ispitanika, iako postoji znatno nezadovoljstvo postojećom stambenom situacijom, često nije tako dramatična kakvom bi se očekivala s obzirom na spomenuta obilježja stambenoga fonda. No isto se tako *izraženim stambenim aspiracijama uočava da među anketiranimima postoji skupina koja želi živjeti drugačije*.

Protiv romskoga siromaštva moguće se boriti širokim skupom aktivnosti, među kojima treba izdvojiti sljedeće:

1. *Poboljšati stambene uvjete* izgradnjom infrastrukture i razvojem javnih usluga, posebice u udaljenim i izoliranim romskim naseljima (razvoj cesta i telekomunikacija). Unapređenje stambenih uvjeta također pretpostavlja razjašnjenje vlasničkih prava oko zemljišta na kojem Romi žive i poticanje lokalnih vlasti da pružaju usluge u samim romskim zajednicama.
2. *Povećati izgled Roma za zapošljavanje i zaradivanje* njihovim uključivanjem u trening programe, dosljedno antidiskriminacijsko zakonodavstvo i poticanje poslodavaca da zaposle Rome. Sigurno je da će se visoka romska nezaposlenost teško smanjiti, ne samo zbog nesklonosti poslodavaca prema romskim radnicima nego i zbog motiva dijela Roma da se registriraju kao nezaposleni. Poznato je da se dio Roma registrira u zavodima za zapošljavanje kako bi ostvarili određena socijalna prava.
3. *Poticati školovanje romske djece* ublažavanjem ili ukidanjem barijera koje obeshrabruju romsku djecu da uđu ili ostanu u obrazovnom procesu (ponekad romska djeca nemaju dovoljno hrane, odjeće ili obiteljske podrške da nastave školovanje). Važan je cilj povećati uključenost romske djece u predškolske institucije i olakšati pohađanje srednje škole. Jedna od realnih mogućnosti za dio Roma (uz veći broj učenika koji će završavati osnovnu i srednju školu i tako imati veći izbor za pronalaženje zaposlenja) jest poticanje starih obrta, kućne radinosti na novim osnovama (izradba suvenira, rukotvorina, uporabnih proizvoda koji se industrijski ne proizvode...), kako bi se omogućilo stjecanje prihoda na način na koji su navikli.
4. *Poboljšati pristup zdravstvenoj skrbi* zdravstvenim informiranjem, zdravstvenim kampanjama, češćom nazočnošću zdravstvenih radnika u romskim naseljima. S obzirom na životne uvjete, Romi su izloženiji nekim bolestima od ostalih, što znači da treba sustavnije pratiti njihovo zdravstveno stanje. Uostalom, prosječno trajanje života Roma za trećinu je kraće nego prosječni životni vijek ostalih. *Nužno je povećati svijest o važnosti zdravlja, posebice reproduktivnog.* Poticanje aktivnosti povezanih sa zdravljem potrebno je poglavito među djecom.
5. *Baviti se problemima socijalne isključenosti Roma* kroz antidiskriminacijsko zakonodavstvo i praksu. Upoznati neromsku javnost sa životnim problemima Roma multi-

kulturnim obrazovanjem i učenjem o romskoj povijesti i kulturi. Sociokulturni faktori utječu na pristup Roma socijalnim uslugama ili na njihovu komunikaciju s pružateljima usluga. Zbog slabijega poznavanja jezika ili izražavanja Romi mogu imati poteškoća u komunikaciji s učiteljima, liječnicima, lokalnim ili državnim službenicima. Slaba komunikacija i ukorijenjeni stereotipi na strani Roma i neroma pothranjuju međusobno nepovjerenje. Gotovo da nema Roma koji rade u javnim službama, koji bi na ovaj način pridonosili premošćivanju jaza između kultura.

6. *Transformirati programe socijalne pomoći* tako da ne stvaraju “kulturu socijalne ovisnosti” i “zamku siromaštva” (da ne obeshrabruju radnu inicijativu korisnika). Socijalna je pomoć važan izvor prihoda Roma i oni su *prezastupljeni* među korisnicima socijalne pomoći. Valjalo bi u većoj mjeri ugraditi komponentu rada u programe pomoći (javni radovi), kako bi se poboljšale i stekle radne vještine te kako bi se podigla razina upošljivosti. Isto tako, treba voditi računa o namjenskom trošenju sredstava socijalne pomoći, jer je u mnogim romskim naseljima sa siromaštvom povezan alkoholizam i drugi oblici neprihvatljiva ponašanja.
7. *Integrirati Rome u institucije širega društva* (obrazovne, ekonomske, socijalne, političke). Kao što neki autori upozoravaju, treba razlikovati isključenost iz zajednice i grupa kojima pojedinci pripadaju od isključenosti iz društva i društvenih institucija. Participacija u društvenim institucijama temelj je društvenoga statusa i osiguravanja materijalnih pretpostavki života. Osim toga, isključenost u institucije širega društva omogućuje interakciju s članovima neromskih i drugih romskih skupina, sudjelovanje u dominantnim vrijednostima društva. Intervencije trebaju biti usmjerene na pružanje više šansi za inicijativnost Roma te za smanjenje njihove izolacije i društvene isključenosti.
8. *Osigurati uključivanje Roma u projekte koji utječu na njihov život. Nužno je aktivno sudjelovanje Roma u projektima koji su njima namijenjeni.* “Izbavljenje” iz siromaštva i izolacije teško se može ostvariti isključivo izvvana, bez angažmana samih Roma.
9. *Programe socijalne zaštite* – uz dio postojećih mjera kojima se Romi koriste – *ciljano usmjeriti prema pomoći u školovanju i projektima urbanizacije naselja.*
10. *Pronaći prikladne načine pomoći Romima da se samoorganiziraju.* Oni, naime, nisu (potpuno) izgradili svoju nacionalnu zajednicu, što otežava realizaciju dijela prava, a nisu pronašli ni zajednički program djelovanja. *Veći-*

na Roma u Hrvatskoj i dalje je stvarno i formalno izvan udruga i organizacija.

11. Prijeko je potrebno obnoviti postojeći odgojno-obrazovni sustav, kao i postupno utemeljiti cjelovit i specifičan sustav odgoja i obrazovanja za Rome (izgradnja dječjih vrtića u romskim naseljima, bolja organizacija predškola...).
12. Početne rezultate imamo i oni obvezuju i institucije države i romsku manjinsku zajednicu na *kooperativnost i realnost u pristupu*, kako bi hrvatski Romi očuvali svoj identitet, ali i prestali živjeti u getoiziranim, neurbaniziranim naseljima, bez zaposlenja i uz socijalnu pomoć. U okviru svih problema vezanih uz napredak romske manjine, *uređenje prostora te urbanizacija i uređenje naselja u kojima žive Romi* prioritetni je zadatak. S druge strane, romska su naselja ili lokacije naseljene Romima najčešće izvan građevinskih područja, često na tuđem zemljištu i gotovo redovito neodgovarajuće/loše komunalno opremljene.
13. *Romkinje imaju središnju ulogu u dinamici kućanstva i poboljšanju kvalitete života.* Kućanstvo je često središte rada, čuvanja djece i društvene interakcije Romkinja, pa su sve aktivnosti koje se odvijaju u tom prostoru njezina odgovornost (npr. ona je jedina dužna paziti da su djeca čista, nahranjena, naspavana i da su ispunila sve školske obveze itd.). Svi komunalni nedostaci i manjkava opremljenost kućanstava (osobito ako se uzimaju u obzir njihovi kumulativni efekti) utječu na zdravlje i sigurnost svih članova, *što posebno otežava život Romkinjama.* Istraživači su uočili da skučenost, isključenost struje ili drugih komunalija, neadekvatno grijanje i drugi problemi povezani s kvalitetom stanovanja *mogu remetiti dječju sposobnost da se odmori ili pišu zadaće, ali da proizvodi i stres i depresiju u odraslih.* Pristupiti problematičnom ponašanju romske djece u školi (pospani, nekoncentrirani, u prljavoj odjeći...) može biti uzaludno bez uočavanja mnogostrukih čimbenika u njihovoj obiteljskoj okolini (nema kreveta, nema mogućnosti pranja, nema asfaltiranih cesta...).
14. *Nedostatak obrazovnih i zdravstvenih ustanova* upućuje također na nepostojanje pozitivne uloge liječnika, nastavnika, odgajatelja koji bi poticali na višu kvalitetu života među Romima. Efekt nedovoljnoga zdravstvenog i obrazovnog standarda za Rome, naravno, mnogo više utječe na Romkinje, koje često snose punu odgovornost za zdravlje i obrazovanje obitelji. Romkinje su također točka kontakta romske zajednice s javnom zdravstvenom uslugom i obrazovnim institucijama. *Po-*

boljšavanje pristupa Romkinja zdravstvu i obrazovanju oznažilo bi skrb za cijelu romsku zajednicu.

15. *Programi za učenje kod kuće*, ciljano na Romkinje u Hrvatskoj, mogli bi se razvijati da bi obogatili njihove vještine, jer je većina njih uskraćena u obrazovanju. Poboľšavanje njihova znanja poboljšalo bi zdravlje, obrazovanje i skrb cijele romske zajednice.

BILJEŠKA ¹ Tek usput kaŹimo da ni hrvatsko društvo nije istraŹeno.